

• М Е М У А Р И Т А Щ О Д Е Н Н И К И •

Д Е В І Д
ЛЛОЙД ДЖОРДЖ

Воєнні мемуари
Том I

(РОЗДІЛИ 1—17)

Харків
«Фоліо»
2024

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Коли почалася Перша світова війна, Британія виявилась до неї не готовою, так само як і Україна до повномасштабної війни з російським агресором.

Але триста років демократичних традицій допомогли британцям знайти ефективні кадрові рішення та виробити правильну стратегію, яка через чотири роки привела до капітуляції кайзерівської Німеччини.

Саме про те, як правильно визначити стратегію Перемоги, засновану на організації масового виробництва якісної зброї та боєприпасів, як не боятись ухвалювати ефективні кадрові рішення як у цивільній, так і у військовій вертикалі, як вибудовувати коаліції з партнерами та разом бити ворога, йдеться у мемуарах одного з найуспішніших британських прем'єр-міністрів — Ллойда Джорджа.

У них Ллойд Джордж розповідає, як в найкоротші терміни, після призначення його міністром військового спорядження, він зібрав 90 успішних підприємців та створив комітет з виробництва озброєння. Кожен підприємець отримав завдання спланувати виробництво пороху, патронів, снарядів, гармат тощо. Кожен повинен був повідомити, яка йому для цього потрібна логістика, скільки ресурсів — грошей, робочої сили, вугілля, нафти, електрики. Після чого всі ці дані було зведено в єдиний економічний баланс, і за кілька місяців уся економіка Британії була поставлена на «воєнні рейки».

Виробництво озброєння за рік зросло в десятки разів, а по деяких позиціях — і в сотні. У 1918 році Британія виробила уже 60 мільйонів снарядів. Порівняйте це з сучасними потребами України, коли нам усе НАТО не може забезпечити один мільйон снарядів.

Прочитавши цю книгу, Ви зрозумієте, що таке ефективне керівництво державою та її економікою задля Перемоги у війні.

*Антон Геращенко,
український громадський діяч*

ПЕРЕДМОВА АВТОРА

Більшість провідних учасників Великої війни, державних діячів і військових, виклала письмово роль, яку їм довелося відіграти в цій війні. За одним чи двома винятками, вони писали самі, хоча написання мемуарів було для них такою ж новою справою, якою воно є натепер для мене. За винятком п. Бріана, котрий ніколи не брав пера до рук, усі провідні учасники війни розповіли по-своєму, що було зроблено ними і чому; серед правителів країн німецький кайзер, кронпринц, п. Пуанкаре, президент Вільсон (з допомогою п. Бексра); серед державних діячів — п. Клемансо, п. Асквіт, лорд Грей, п. Черчилль, полковник Хауз, принц Макс Баденський, фон Бюлов; серед військових — Фош, Гінденбург, Людендорф, Гофман, Френч, Гейг (з чужою допомогою), Генрі Вілсон, Першинг та багато інших. Мої книжкові полиці вгинаються під вагою військових автобіографій. Тож зовсім не дивно, що протягом багатьох років я вагався, не знаючи, чи йти услід за тими, хто стояв так високо на світовій сцені, де і моє становище було досить помітним. Я вже майже був вирішив уповноважити на цю справу тих, кому збирався залишити мої документи і нотатки, аж раптом два факти змусили мене взяти перо до рук і оповісти про себе своїми словами.

Першим з цих фактів була хвороба, яка звільнила мене від неприємного і надто невдячного обов'язку керувати політичною партією, яка, на жаль, була отруєна і паралізована внутрішніми розбіжностями серед своїх найвідоміших членів. Другим було відвідування одного давнього побратима часів війни. Він переконав мене використати моє відсторонення від активної політичної боротьби для того, щоб розповісти про воєнні події. Він нагадав мені, що я був єдиним державним діячем, який перебував при владі від моменту оголошення війни аж до підписання миру. Він зазначав, що справжньої історії війни може не бути — і, певно, не буде — написано

ще протягом цілого покоління і що книги, написані нині учасниками — військовими і політиками — військового і політичного керівництва війни, становитимуть основний матеріал, на підставі якого історик складе власне враження і з якого він черпатиме факти. Усі наявні книги відображали погляди їхніх авторів, обмежені, певна річ, тими можливостями, які кожен з них мав, або їхньою власною — часто неправильною — теорією подій, або, нарешті, занадто часто — потребою виправдати себе особисто. Мені було зауважено, що я єдиний з державних діячів, хто побував у становищі п. Брітлінга¹. Я «провів» війну від початку конфлікту до її завершення. Є сила-силенна людей, більше за мене знайомих з окремими аспектами війни; є або були деякі, хто мав у своєму розпорядженні протягом певного часу кращі можливості, аби ознайомитися з війною загалом; але немає нікого (і я часто згадую про це з жахом), хто був би так інтимно знайомий з питаннями керування війною, як я, протягом усього того часу, коли війна вершила свою спустошливу справу в життєвих центрах людства.

Розповідь про це нагадує повторення кошмару, баченого уві сні, а я так багато років поспіль уникав того, щоб самому описувати жахливі подробиці війни. Украй неприємно згадувати, як люди присвячували енергію, розум і завзяття протягом чотирьох з половиною років свого життя справі руйнування і жорстокості. Але це необхідно, якщо бажаєш запобігти повторенню подібної трагедії. Краще викласти справжні факти. Я не претендую на те, що мені відомі всі факти, та все ж із деякими з них я ознайомлений краще за моїх сучасників. На сторінках своїх спогадів я намагався якомога точніше викласти їх. Я докидаю свою лепту не як досвідчений автор, а лишень як свідок, який ділиться тим, що зберегла його пам'ять про ці грандіозні події.

Пам'ять зраджує людину, і я так само міг припуститися помилки в деяких подробицях. Я буду радий, якщо інші виправлять мене. Я підкріпив те, що було в мене в пам'яті, ретельно переглянувши величезний масив документів, що його я зібрав свого часу. Я підібрав ці документи і циту-

¹ *Брітлінг* — герой роману Г. Веллса «М-р Брітлінг п'є чашу до дна».

вав їх із цілковитим усвідомленням відповідальності, що лежить на кожному державному діячеві, який не повинен викрити чи опублікувати щось, що може зашкодити інтересам його країни. Щодо цього я багато чим зобов'язаний допомозі одного з найздібніших і найвидатніших слуг англійського уряду — сера Моріса Генкі, який переглянув мої мемуари. Я також щиро вдячний багатьом моїм друзям, які люб'язно допомогли мені доповнити те, що в мене збереглося в пам'яті, або допомогли мені згадати те, що я забув; друзі прийшли мені на допомогу своїми власними спогадами про ті випадки, коли я мав змогу користуватися їхньою цінною співпрацею.

Д. Ллойд Джордж

Брон-ай-де Черт
Серпень 1933 р.

Розділ перший

ЗБИРАЄТЬСЯ НА ГРОЗУ

1. ПЕРШЕ ЗІТКНЕННЯ З ПИТАННЯМИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

У 1904 році, того дня, коли було оголошено про англо-французьку угоду, я приїхав на кілька днів з візитом у Долмені, маєток лорда Розбері. Він зустрів мене словами: «Я гадаю, що й ви, так само як і всі інші, задоволені цією угодою з Францією». Я запевнив його, що я в захваті від того, що в наших відносинах із Францією настав кінець взаємному бурчанню і взаємній готовності почубитися одне з одним. Він відповів: «Ви всі помиляєтеся. Урешті-решт це означає війну з Німеччиною».

Через рік після цієї пророчої заяви я вперше став міністром. Якби хтось сказав мені тоді, що перш ніж я перестану бути членом кабінету, я не лише стану свідком війни між Англією й Німеччиною, а й візьму активну участь у веденні війни і навіть обійму в цій царині керівну посаду, я б поставився до такої заяви, як до одного з багатьох безглузвих добрих чи лихих пророцтв, якими нагороджують кожного громадського діяча різні невірніважені особи.

До мого призначення я брав дуже незначну участь в обговоренні питань зовнішньої політики і не претендував на більше розуміння цих питань в усіх їхніх заплутаних деталях, ніж те, яке має рядовий член парламенту, що читає всі газети обох партій. Мої зацікавлення зосереджувалися на питаннях внутрішньої політики: особливих інтересах Вельса, політичній дискусії з питань народної освіти, фритредерстві, гомрулі, аграрному питанні та соціальних реформах. У царині зовнішньої політики я був завжди, як залишаюся

й нині, палким захисником прав малих націй, і я звик вірити в мирне розв'язання конфліктів, що виникають між народами світу. Попри загрозове зростання озброєння і гарячкове прагнення до удосконалення знарядь війни в усіх країнах, між великими державами Західної Європи дотримувано миру протягом сорока років поспіль; завдяки цьому створювалася заспокійлива, хоча й ілюзорна сподіванка, що світ урешті-решт відмовиться від війни як засобу для розв'язання міжнародних конфліктів. Цій щасливій упевненості в поступовому й остаточному порятункові світу від небезпеки війни сприяло, як я покажу далі, те, що майже всі ми, навіть члени кабінету, залишалися в цілковитому невіданні щодо наших перемовин і зобов'язань у царині зовнішньої політики.

Звичайно, мені була добре відома одвічна ворожнеча між Францією та Німеччиною і те, як ця ворожнеча підтримувалася відторгненням від Франції двох найдорожчих їй провінцій. Франко-пруська війна належала до яскравих спогадів мого отроцтва. Після падіння Другої імперії симпатії англійських радикалів схилилися до Франції з огляду на те, що Франція — наш найближчий сусід — мала демократичні установи, тоді як консерватори були радше германофілами.

У ліберальній партії за традицією ще з часів Чарлза Джеймса Фокса передовіші елементи були завжди налаштовані дружньо до Французької республіки; англійські консерватори ніколи не в змозі були покінчити із забобонами й побоюваннями, викликаними французькою революцією і наполеонівським епізодом в історії Франції, а ліберали-імперіалісти охоче дотримувалися антиреволюційної традиції вігів.

Гладстон, узагалі кажучи, був пристрасним прихильником Франції. Бісмарківські кров і залізо ніколи не вабили його. Він був цілковитим лібералом у зовнішній політиці. Під час поїздки до графства Карнарвон у 1892 р. я дістав запрошення сера Едварда Воткіна до його невеликого будиночка біля підніжжя гори Сноудон на обід, на якому мав бути й Гладстон. Запрошених було мало. Крім членів родини, покійний Том Елліс та я були єдиними гостями. За столом і після обіду говорив майже тільки сам Гладстон; усі ми були цілком поглинені тим, що нам випало особисто зустрітися

і почути цю велику людину минулого століття, тож, звісно, були раді слухати його в мовчанні.

Він мав на той час 83 роки, але в нього не було жодних ознак старечої слабкості. Він випромінював активність. Його могутній вібруючий голос пестив слух. Цього вечора він навіть часом веселився і жартував.

Гладстон торкнувся багатьох різних тем. Він поговорив трохи про розвиток транспорту в Англії і про пов'язане з ним поліпшення звичаїв серед працівників цієї галузі, про п'яничок-візників і конюхів минулого, яких замінили тверезий машиніст і кондуктор наших днів. Він розповів нам кілька смішних анекдотів зі свого особистого досвіду, що стосувалися колишніх часів пересування на конях. Я можу згадати лише одну з його оповідок. Якось, прямуючи з Вельса до Лондона, він сів попереду на поштової кареті і, намагаючись якось збавити час у дорозі, зав'язав розмову з кучером, який був яскравим взірцем людини, вигодуваної на пиві й м'ясі. А що у звичайній салонній розмові Гладстон успіху не мав, то дістав з кишені доброго годинника, яким він пишався, відкрив верхню кришку, показав механізм кучерові й почав пояснювати йому дію різних коліщаток та важелів. Кучер обмежився єдиним зауваженням: «Невтямки мені, як ти заводиш годинника, коли повертаєшся додому п'яним».

Відтак він довго просторікував про дахи з гофрованого заліза і про ті труднощі, які виникали для будівель з такими дахами щодо підтримання теплої температури взимку і прохолодної влітку. Ця остання тема виринула, вочевидь, тому, що будиночок Воткіна мав саме такий дах. Потім Гладстон перейшов до інших спогадів. Він з жалем згадував про дорожнечу паленого цукру за часів його дитинства і перечулено розповів, як нещодавно, прогулюючись якимсь маленьким містечком Чешира, він дізнався від продавця солодошів, як нині подешевшали ці ласощі його давно проминулого дитинства.

Потім він виголосив дивовижний панегірик французькому народові. Здається, приводом стала згадка про тунель під Ламаншем, за прокладання якого агітував тоді сер Едвард Воткін. Гладстон цілком ясно висловив свою думку, що французи — народ набагато освіченіший і культурніший, із шир-

шими поглядами, ніж англійці, управляти якими тоді випало на його долю. Радикали того часу могли не погоджуватися з вихваланням переваги французького розуму, до якого був схильний Гладстон, але якщо відволіктися від цього пункту, його виступ більш-менш відповідав ставленню радикалів до Французької республіки та її громадян на той час, коли я починав займатися політичною діяльністю. З іншого боку, Німеччина з її милітаризмом, абсолютизмом і конституційними установами, що мали на меті посилити права заможних класів, водночас принизивши й обмеживши права робітників у державі, з її загальним прагненням поставити демократію в підпорядковане становище — ця Німеччина викликала значною мірою симпатії й схвалення консервативніших елементів країни.

Лорд Розбері та його друзі не поділяли почуттів радикалів до французької демократії. Вони ставилися до Франції з недовірою, тим часом до Німеччини — з погано прихованою доброзичливістю. У 1892—1894 рр., коли лорд Розбері був міністром закордонних справ, він раз чи двічі втягнув Англію у велику сварку з Францією і ледь не довів справу до серйозного конфлікту. В палаті громад його товариш (міністра), сер Едвард Ґрей, згадуючи про загрозу з боку французького просування у британську сферу впливу в Судані, охарактеризував поведінку Франції, як «недружній акт». Радикальні прихильники уряду були невдоволені цією заявою і ставилися з великою підозрою до позиції сера Едварда Ґрея щодо Франції.

Створений потім уряд Кемпбелл-Баннермана різко поділився на дві частини: на радикалів, яких очолив прем'єр-міністр, і на лібералів-імперіалістів, що були уламком тих, хто покинув Фокса і підтримував Пальмерстона. Головними серед них були Асквіт, сер Едвард Ґрей і Голден. Між обома угрупованнями спостерігалися помітні розбіжності в питаннях зовнішньої політики. Колишні пробури успадкували пацифістські погляди Гладстона. Члени ліберальної ліги в кабінеті міністрів додержувалися в зовнішній політиці позицій, ближчих до позицій Пальмерстона. Колишня недовіра до Франції, яка вирізняла їх до встановлення англо-французької Антанти, на той час цілковито зникла навіть в упертому мозкові

сера Едварда Грея, позаяк замість цієї недовіри виникли побоювання і підозри щодо намірів Німеччини.

Ці побоювання поділяв багато хто. Морська суднобудівна програма Німеччини була головною причиною цієї зміни в ставленні з боку торі та лібералів-імперіалістів до Німеччини. Кайзер часто вихвалявся грізним військовим флотом Німеччини; він завжди дивився на флот і морські паради з гордістю їх творця. Він знав і казав, що німецький флот — чудовий. Незрозуміло тільки, яку користь флот дав Німеччині; розповідь про те, яке зло породило його створення, залишиться одним з найцікавіших розділів в історії не самої лише Німеччини, а й усього людства. Розбудова німецького флоту значною мірою спричинила світову війну. Без сумніву, вона допомогла залучити Британську імперію до ворогів Німеччини, відтак привівши й Америку до участі у війні проти Німеччини. Крім того, вона підсилила той дух зухвалої бундючності, що ним була перейнята німецька дипломатія, тим самим посприявши побоюванням, що підштовхнули інші могутні держави до воєнних і морських угод. Створення флоту явно сприяло фатальній зарозумілості кайзера.

Хвалькувата завзятість, з якою він узявся до створення свого грізного флоту, стала розглядатися як загроза не лише британській перевазі на морі, а й фактичній безпеці Англії. Безглузді промови, проголошені особами з чималим авторитетом і впливом у Німеччині, промови, що містили виклик британському флоту, цитувалися в англійській пресі, сіючи занепокоєння навіть у головах, що зазвичай у паніку не вдаються. Радикальна група в кабінеті так само, як і її колеги-імперіалісти, негативно ставилася до цієї загрози дружнім відносинам, які вона прагнула підтримувати з Німеччиною та рештою світу.

Уперше мені довелося безпосередньо зіткнутися з цим питанням у 1908 р. після смерті сера Генрі Кемпбелл-Баннермана, коли посаду прем'єра обійняв Асквіт, а я покинув міністерство торгівлі і замінив Асквіта як канцлера державної скарбниці. Моїм обов'язком стало тоді вишукування коштів для суднобудівних програм. Англо-німецькі відносини увійшли таким чином до питань, якими я тепер мусив цікавитися згідно з посадою.

Я дозволю собі сказати кілька слів з приводу двох криз, що виникли в кабінеті Асквіта у зв'язку з суднобудівною програмою, поданою адміралтейством. Перша з них стосується 1908 р., коли першим лордом адміралтейства був Мак-Кепна; друга — 1913—1914 рр., коли цю посаду обіймав Вінстон Черчилль.

Як канцлер державної скарбниці, я ніколи не опирався будь-якому збільшенню складу флоту, яке могло б посилити безпеку країни у зв'язку з посиленням німецького флоту згідно з суднобудівною програмою німецького морського відомства. Мої заперечення проти вимог адміралтейства у 1908—1913 рр. можна звести до чотирьох пунктів:

1) адміралтейство наполягає на збереженні надмірної різниці між двома флотами; підтримання такої різниці обтяжливе і має провокаційний характер;

2) нам варто було б зосередити свої сили на побудові невеликих суден для захисту наших торговельних шляхів і менше витратитися на судна-левіафани;

3) у світовій громадській думці посилюється течія проти зростання обтяжливих озброєнь і загальне прагнення до злагоди між народами. Тому нам слід було б зосередити зусилля на тому, щоб досягти з Німеччиною угоди про будівництво флоту замість займатися провокаційними суднобудівними програмами;

4) у суперечці, що виникла в кабінеті міністрів у 1913—1914 рр., я зазначав, що Німеччина приділяла тоді більше уваги посиленню армії, ніж флоту.

У першому випадку, коли я виступав проти вимог адміралтейства, що здавалися мені панічними, я зустрів палку і енергійну підтримку Вінстона Черчилля. На жаль, у 1913 р. він також приєднався до більшості, і, кажучи словами Дізраелі, мені стало важче вести «боротьбу проти роздутих озброєнь», зважаючи на таке серйозне посилення супротивників.

Я не маю наміру заглиблюватися тут у розгляд цієї суперечки по суті, але мені хотілося б згадати лише про два чи три факти на виправдання позиції, зайнятої радикальними членами кабінету. Я зв'язався з меморандумами і меморандумами у відповідь, що їх обидві сторони подали під час дискусії 1913 р. Державна скарбниця, що дістала, зі свого боку,

вказівки від морських фахівців, заявляла, що навіть якщо ми й далі добудовуватимемо згідно зі старою, вже прийнятою програмою, то ще в 1917 р. матимемо таку перевагу (над Німеччиною):

дредноути	понад 84%
малі дредноути	127%
панцерники	278%
легкі крейсери	понад 70%
винищувачі та ін.	60%

ця оцінка ґрунтувалася не лише на кількості одиниць, а й на якісному співвідношенні сил, що містило швидкості, вагу гармат і вік суден. Адміралтейство не погоджувалося з цими цифрами. За обрахунком державної скарбниці, перевага щодо дредноутів була перебільшена, але й перевірені дані вказували на нашу цілковиту безпеку. Державна скарбниця та її прихильники наводили ще один доказ — а саме той, що протягом усього періоду змагання між Німеччиною і нами за 10 років ми завжди прискорювали темп змагання, дедалі збільшуючи розмір суден, вагу гармат і швидкість, розпочавши цю фатальну гонитву, коли ми заклали перший дредноут у 1904 р. На той час ми мали безумовну перевагу над будь-якою комбінацією флотів інших держав. Закладання дредноута здавалася багатом із нас виявом безцілних і марнотратних похвалянь.

Щодо другої з пропозицій державної скарбниці — про те, що нам варто було б зосередитися на побудові невеликих суден і меншою мірою — кораблів великих, — досвід війни цілком виправдав думку державної скарбниці у 1913 р. Ми зазнавали серйозної шкоди через брак крейсерів і винищувачів для захисту наших військових і торговельних суден від нападів з боку субмарин, тож адміралтейству під керівництвом сера Джона Фішера доводилося працювати з гарячковою енергією над подоланням цієї серйозної прогалини. Ця прогалина сама по собі створювалася не лише тим, що ми не мали достатньої кількості винищувачів, а й тим, що вразливість наших великих військових кораблів і панцерників для мінної атаки була така, що нам довелося віддати більшу частину наших винищувачів на їхній захист.

Зміст

Переднє слово. <i>Антон Геращенко</i>	3
Передмова автора	4
Розділ перший	
Збирається на грозу	7
1. Перше зіткнення з питаннями зовнішньої політики	7
2. План перемир'я між партіями	30
3. Агадирська криза	36
4. Непоінформованість кабінету в питаннях зовнішньої політики.	40
Розділ другий	
Крах	45
1. Несподіваний початок війни.	45
2. Ніхто не хотів війни.	47
3. Ставлення військових, політичних і цивільних елементів до війни	51
4. 4 Серпня 1914 року	59
5. Непоінформованість кабінету про стратегічні поради Френча.	67
Розділ третій	
Лорд Ґрей	74
Розділ четвертий	
Фінансова криза	83
1. Як ми врятували Сіті	83
2. Додатковий бюджет і перша воєнна позика	96
Розділ п'ятий	
Боротьба за військове спорядження	102
1. Вступ	102

2. Фінансування військового виробництва	106
3. Рутинна у військовому міністерстві	109
4. Перші ознаки нестачі снарядів.	114
5. Перша комісія кабінету з військового спорядження.	119

Розділ шостий

Недалекоглядна політика.	132
1. Боротьба за військове спорядження (продовження).	132
2. Нестача снарядів зростає.	135
3. Листування з Балфуром.	139
4. Закони про захист королівства і проблема військового постачання	144
5. Великий скандал зі снарядами	153

Розділ сьомий

Політика воєнного часу.	175
---------------------------------	-----

Розділ восьмий

Політична криза у травні 1915 року	181
--	-----

Розділ дев'ятий

Міністерство спорядження: створення міністерства і проблема робочої сили	191
1. Мое призначення	191
2. Організація центру і периферії	216
3. Робітниче питання	227
4. Королівське заохочення робітників, які виробляють спорядження	251
5. Пияцтво.	254
6. Питання охорони праці на підприємствах	271

Розділ десятий

Стратегія війни. Східний чи Західний фронт	278
--	-----

Розділ одинадцятий

Військова рада й Балкани	305
------------------------------------	-----

Розділ дванадцятий	
Зволікання з боку союзників	329
Розділ тринадцятий	
Катастрофа в Росії. Трагічні звернення російських полководців	345
Розділ чотирнадцятий	
Чому російські армії були погано споряджені?	359
Розділ п'ятнадцятий	
Що сталося б, якби союзники об'єднали свої засоби? . . .	366
Розділ шістнадцятий	
Марний наступ союзників на Західному фронті	376
Розділ сімнадцятий	
Трагедія Сербії	380